

ЗАЩО СОФРОНИЙ ПИШЕ СВОЕТО "ЖИТИЕ": ЕДНА ХИПОТЕЗА

PETYA KOSTADINOVA

WHY DID SOFRONIY WRITE HIS ZHITIE?

(Summary)

The following article presents a hypothesis, referring to the reason why Sofroniy Vrachanski wrote his Zhitie. The author's assertion is based on an analysis of the concept of fear in Sofroniy's text and the relation between the concept of fear and the spiritual value of the ethical and unethical human acts.

Като една от фигурите, която (заедно с Паисий Хилендарски) е емблематична за Българското възрождение, Стойко Владиславов – Софроний, епископ Врачански, предизвиква постоянно интересът на изследователите^[1]. Непрестанното връщане на изследователския интерес към дейността и особено към книжовното наследство на Софроний Врачански е, разбира се, напълно естествен. "Житие и страдания грешного Софрония" далеч не прави изключение. Като творба, заемаща свое място в сложна, кризисна епоха и при това написана на създаващия се новобългарски книжовен език, на "Житието" се гледа като на източник на познание както за светогледа на своя автор, така и за светогледа на тогавашната българска общност, отразен в т.н. езикова картина на света, срв. и "Неизмеримото значение на литературата за нашето разбиране на духовния живот и историята се състои именно в това, че вътрешният мир на човека намира своя пълен, изчерпателен и обективно разбираем израз само в езика. Ето защо изкуството на разбирането има своя централен пункт в тълкуването или интерпретацията на съдържащите се в писмеността остатъци на човешкото битие." (Дилтай 1998: 122). Тази статия е ориентирана към многократно поставяния въпрос защо Софроний е написал своето "Житие".

Дискутираният въпрос има дълга традиция, реализирана главно в посока на литературоведските (или по-общо филологическите) интерпретации. Пълен и аналитичен обзор на литературоведските схващания прави Д. Господинов (Господинов, 1990; срв. и Господинов 1991; Господинов 2004), предлагайки и свои нови интерпретации. Според него съществуващите виждания биха могли да се обединят около три относително самостоятелни версии: служебна, лична и социална (Господинов 1990:71). В рамките на служебната версия се обсъждат издигнатите хипотези текстът на "Житието" да е написан като "частна служебна справка", предназначена за урволхайския митрополит Доситей Филитис или за руското военно командване в Букурещ (пак там, 71-75), а в рамките на третата версия дискусиата се върти около възможността Софроний да е създал "Житието", воден от социална мотивация да въздейства върху най-широка аудитория. Втората версия - най-представителната, която има най-много поддръжници днес и е най-популярна (според Д. Господинов), е свързана с хипотезите, според които Софроний е написал своето произведение в стремежа си да намери оправдание за оттеглянето си от епископския пост – събитие, описано в текста на "Житието".

Лингвистично ориентираните изследвания, които включват такъв или подобен въпрос, са значително по-малко^[2]. Това далеч не е случайно. В студията си "Език и манталитет (Към въпроса за методологията на изследването)", като дискутира обяснителната сила на лингвистиката и възможностите на лингвистичните изследвания, отнесени към феномен като манталитета (на човек, на народ, на нация, на общност и пр.) Ст. Димитрова практически обяснява нарушеното равновесие между литературознание и езикознание по отношение на интерпретацията на текстове, когато говори за проблематизирането на предметните и ценностните ориентации в лингвистиката. На сходни проблеми от метатеоретичен характер, появили се в областта на лингвистиката, които са в състояние да променят фокуса на лингвистичните изследвания, беше посветена и една нейна публична лекция^[3].

Веднага ще отбележим, че се присъединяваме към схващането, според което въпросът "Защо Софроний е написал своето "Житие" няма един-единствен отговор, обвързан с една-единствена причина – а съществуват множество причини, органично обвързани помежду си. Освен това, тъй като "Житие и страдания" е част от книжовното дело на Софроний, споделяме и убеждението, че мотивите за неговото написване са тясно обвързани с мотивите, определили цялостната му книжовна дейност. Такова виждане се съгласува и с необходимостта която и да било интерпретация да е обвързана към личността на автора на интерпретирания текст – към неговия възможен свят. В "Текст и подтекст (Наблюдения над пресупозициите в руския дискурс)" Ст. Димитрова описва възможния свят на субекта (на автора) като "отделен прибор, с който той наблюдава и оценява заобикалящата го действителност" (Димитрова 1984:11). Би трябвало да очакваме, че този

"прибор" – ако продължим метафората – е конструиран чрез концептуалните параметри на социокултурното време^[4], в рамките на което живее, чувства, мисли, оценява, размишлява, пише, действа авторът на един или друг текст.

Рамките на социокултурното време, в което се появява "Житието", са определени от християнството, от вярата в Бог – т.е. съдържат и известното противопоставяне на вечността (атрибут на Бога) и времето, ограниченото земно време (дадено на човек), както и представата за "последния ден". Земното време на човек се свързва с (крайна) последователност от конкретни действия, извършени от конкретната личност. Християнството, разбира се, диктува и социокултурните норми, т.е. идеята за "добро" и "лошо", етичният аспект от възможния свят на човека. Така по естествен начин дадени действия се определят като етични ("добри"), а други – като неетични ("лоши", "недобри") – като грехове.

Според А. Вежбицка "... културните норми, които лежат в основата на характерните за дадено общество начини на взаимодействие, могат да бъдат експлицитно представени във вид на културни сценарии (курсив на авт. – А.В.), формулирани в термините на лексикални универсалии, универсални концепти, лексикализирани във всички езици на света" (Вежбицка 1999: 653). Отчитайки "... че културите са разнородни и че социалното поведение въобще и речевото поведение в частност е извънредно вариативно", в същото време А. Вежбицка предлага един метод на изследване на "граматика" на културите, който "... отчита съществуването на културна парадигма, в рамките на която мисли и действа отделният човек. Културните норми може да се нарушават, игнорират, отхвърлят – но, независимо от това, и тези норми, които (съзнателно или несъзнателно) се нарушават, са различни в различните културни системи." (пак там 653-654). В статията си "Angst" (пак там 547-610) А. Вежбицка доказва, че въпреки съществуващите общоприети схващания за страха като емоция, обусловена от биологическата природа на човека, това чувство се определя от конкретната култура – т.е. от историята, религията и начина на живот^[5]. Предложени са два когнитивни сценария – за нем. Angst и за нем. Furcht:

Angst	Furcht
Човекът X мисли приблизително следното:	Човекът X мисли нещо приблизително като следното
Не зная какво може да се случи.	Нещо лошо може да се случи с мене поради това.
С мене могат да се случат много лоши неща.	Аз не искам това.
Аз не искам да се случват тези неща.	Аз не знам какво мога да направя.
Аз не знам какво мога да направя.	Когато X мисли това, X чувства нещо лошо.
Поради това човекът X известно време изпитва нещо лошо.	Човекът X чувства така.

Като личност от своето време, както за Стойко Владиславов, така и за Софроний епископ Врачански, също е напълно естествено да изпитва страхове, различни страхове: конкретни (свързани със земното време), абстрактни; екзистенциални, есхатологични (свързани с последния ден), теологични (свързани с вярата)^[6]. Езиков израз на този тип чувства у Софроний са например огромното количество употреби на съществителното страх – в сравнение с употребата на други съществителни (напр. скорбь, сожаление), както и случаите, когато той не използва думата страх, а фразеологизми със значение на 'страх',^[7] срв.:

и заведоха ме при пашата, ала сас каковыи страхъ; (354об/31); и азъ какво да сторя, от смертныйи страхъ изсохнаха ми оустата (357об/36); и като седнах тогива ме совзе страхъ и наченах да треперя като от тресавица (357об/37); докле разбирем колико страхъ потеглихме (358об/39); ала то име пандури нии като не знаим обзе ни един страх (358об/39)

а нии гледахми като овцы на заколение (355/32); като чухме това не остана оу нас срдце, чудехме се какво да сторим (355об/34); гледах като воль кои час хочут да ме умертвять (356об/35)^[8].

Сценарият, описващ концепта 'страх' в текста на Софрониевото "Житие", е сходен с приведените по-горе сценарии – но се характеризира с една съществена отлика. За да бъде адекватен, сценарият би трябвало да съдържа не твърдението "Аз не знам какво мога да направя", а неговото отрицание: "Аз знам какво бих могъл да направя" (срв. по-подробно Костадинова 2005), напр.:

- I.
1. Не зная какво може да се случи.
2. С мене могат да се случат много лоши неща.
3. Аз не искам да се случват тези неща.
4. Аз знам какво мога да направя.

или:

II.

1. Нещо лошо може да се случи с мене поради това.
2. Аз не искам това.
3. Аз знам какво мога да направя.

Доказателствата за това в самия текст са доста многобройни – свързани са както с наличието, така и с отсъствието на съществителното страх в определени части от текста. Така много от епизодите, описанието на които представя текстът на "Житието", не съдържат думата страх или друга дума (напр. убоя се) – но съдържат описание на това, какво трябва да се направи (или да не се направи) и какво се прави (или не се прави), за да се избегне причината, пораждаща страха, срв. напр.: и азъ видяхъ какова е работата и наченах да викам (353об/30); ами азъ тогава где не бягах (349/40); и азъ като чюх востанах тая нощъ на осмъ часа да бягам от Враца навонъ (359об/41); и то лето тамо седях до светаго Димитрия, не смеихъ да изляза повонъ никакъ (361/44); ... убоях се да ме не учинат някое зло и востанах от Плевен (361/44). Софроний наистина почти винаги знае какво може да се направи и обикновено го прави. При това – нещо, което тук е много важно – прави дори такива неща, които не бива, не трябва да се правят според християнския светоглед – т.е. такива действия, които ясно се възприемат като нарушаване на определени социални норми. Срв. напр.: и азъ що да сторя, от страхъ смертнии закলেখ се ... (357об/37); ала докле наиду време да побегна от них колико лжи не положихме (360/41). При това Софроний е съвсем наясно кога прекрочва линията между етичното и неетичното (греха), срв. напр.: ала дяволъ що е всякогити що е на добро завистливъ, повдигна архиерея и понуди ме да ме учини епитроп иконому, и покварихъ азъ благоговейното живение мое наченах да ходя по негово оужождение по греческое обичаи да глубявам човеците, зарадь сродство, и зарад другии вещи станах судиа ала повече за пари, ала не за мене ами да оугодя на архиерея. (354об/32). Както беше посочено в началото, обществените норми и оценките като етично или неетично, приложени към човешките действия, са тясно обвързани с християнския светоглед. И, съответно, неетичните действия се свързват със страх от Бога^[9] – по този начин християнският светоглед моделира концепта 'страх'. И тук възниква крайно интересният въпрос, свързан с отношението на тези действия от земния живот на човека, които се определят като грях – независимо от причината, която е в основата им – и есхатологическия страх.

Анализирайки влиянието на Лутер и неговия превод на библията върху оформянето на концепта 'страх' в немски език, А. Вежбицка (Вежбицка 1999: 586) определя като "едно концептуално цяло" следното описание: "... екзистенциална неувереност ("Аз не знам какво ще стане с мене [след смъртта], есхатологически страхове ("С мене могат да се случат много неща") и теология "само вяра" ("Аз не мога да направя нищо [за да не се случат тези лоши неща]"). Особено важна е последната част, свързана с теологията. Според А. Вежбицка "... в теологията на Лутер има още една необходима съставна част, съгласуваща се с концепта 'Angst': представата, съгласно която човек не може да направи (подч. авт. – А.В.) просто буквално нищо, което би могло да подобри неговите есхатологически перспективи. Защото спасението зависи само от вярата, а не от това, което някой би могъл да направи. Нашите собствени усилия да живеем добре, да правим "добри неща", никъде няма да ни заведат" (Вежбицка 1999: 585). А. Вежбицка привежда един извънредно сериозен аргумент в защита на своята теза – текстовете на лутеранския коментатор П. Алтхаус: "Оправданието – и с него всяка възможност за спасение, се дава на хората чрез вярата, sola fidel. Защото оправданието и спасението зависят само от Божията милост, а тя може да бъде получена само в акта на вярата. За етическата дейност на човека и неговите "дела" тук няма място. Те не могат да станат причина нито за спасението му, нито за съхранението му. Само вярата ни съхранява за вечен живот." (пак там)

Текстът на "Житието" убеждава, че за Софроний не са непознати нито екзистенциалната неувереност, нито есхатологическите страхове, нито теологията. Т.е. не са непознати тези елементи, конституиращи концепта 'страх', които са свързани с религията. Това определя и сходствата между концептуализирането на страха, представени от А. Вежбицка, и концептуализирането на страха, представено в текста на "Житието". Но, както вече беше отбелязано – успоредно със сходствата - съществува и една сериозна разлика: по отношение на елемента "Аз не мога да направя нищо, за да предотвратя лошите неща, които могат да ми се случат" (вж. и по-горе). Софроний смята, че човек може да направи нещо (или неща), за да се опита да избегне "неприятната есхатологична перспектива" – трябва да има вяра в Бог и трябва да се постарее да върши "добри" дела. С други думи етичността на действията, описващи/представящи един или друг човешки, земен живот, не е без значение в културата, в която живее Софроний. Ето защо последното твърдение, което моделира концептът 'страх', може да има следния вид: "За да предотвратя тези лоши неща, които могат да ми се случат поради това [поради извършеното от мене нарушение на социални норми], трябва да имам вяра и да върша добри дела." Защото във възможния свят, описан в "Житието", етичната стойност на действията на един или друг човек в неговия земен път може да "обезсили" (някакви) други действия, извършени по различни причини от същия човек и представлящи нарушение на социални норми, в които рефлексират религиозни стойности.

Като се има предвид описанието на концепта 'страх', направен по-горе въз основа на текста на "Житието", би могло да се формулира хипотеза, според която някои от мотивите за написването на "Житието", са свързани с есхатологичните страхове на неговия автор. Така Софроний оценява някои свои действия като "грехове" (срв. по-горе II. 1. Нещо лошо може да се случи с мене поради това). Той, като всеки "грешен" човек, не би искал да му се случат лоши неща (срв. по-горе II.2. Аз не искам това) – и, като приема, че стойност има и вярата в Бог, и етичните действия на всеки отделен човек (вж. по-горе: Аз знам какво мога да направя – да вярвам в Бог и да върша етични действия), се старее да "изкупи своите грехове" чрез етични действия.

"Имам обаче една скорбь и боюсе от бога да ме не суди богъ като оузех азъ оное паству на рамена мои и оставих го, но паки надеюсе на бога всемилостиваго

Затова се трудя и азъ сеги денем и нощем да испиша няколко книги по нашому българскому языку, та ако не би възможно мене да казвам имъ сас уста моя да чуют от мене грешнаго някои полезное поучение, а тие да прочетуть писание мое и да уползуется, и за мене недостойнаго бога да молятъ невежество мое исправить, и трудившаго се прощение сподобити, дабы получитьи и нам десных стояниих въ ден страшнаго воздаяния." (362об/46,47.) Приведеният цитат съдържа финалните изречения на "Житието", които представят и основание за някои от изказаните вече мнения в дискусиата около мотивите за написването му (Господинов 1990). Тези изречения биха могли да се тълкуват и по отношение на противопоставяне между неетични и етични действия. Като неетично действие, като свой "грях" Софроний приема "оузех азъ оное паству на рамена мои и оставих го" (вж. по-горе).

Етично действие според Софроний е самото "трудене": Затова се трудя и азъ сеги денем и нощем – т.е. книжовната дейност: "да испиша няколко книги. И – особено важно – етично действие е създаването на книжовност, разбираема за колкото може по-голяма част от съвременниците му, т.е. на разбираем за тях език: "по нашому българскому языку". Етично действие е и поучаването чрез личен опит "да четат от мене грешнаго някои полезное поучение" (което включва и признаването на собствения грях). Етично действие е и това, да подтикнеш някого към вършене на добро: "за мене недостойнаго бога да молятъ".

Доколкото книжовната дейност е "добро" дело, етично действие, дотолкова и изказаната хипотеза би била валидна за цялостното творчество на Софроний – срв. и израза "да испиша няколко книги" в приведения по-горе пасаж. Но, все пак – освен че въпросът "Защо Софроний е написал "Житието" не би могъл да се разглежда отделно от по-общия въпрос "Защо Софроний се занимава с книжовна дейност?" – някои от действията, извършени чрез написването на "Житието", са характерни главно за този текст: разказът за собствения му живот съдържа признаване на собствените му грехове; съдържа поучаване за това, как той самият получава наказание за някои от тях; подтиква неговите съвременници към извършване на етични дела.

ЛИТЕРАТУРА

- Вежбица 1999: Вежбица, А. Семантические универсалии и описание языков. М., Библ. "Языки русской культуры".
- Велчева 2004: Велчева, Б. Софрониевото "Житие" и дамаскините. – В: Българистични студии. С., Унив. изд. "Св. Кл. Охридские". С., 76-80.
- Вутова 1989: Софроний Врачански. 1739–1813. 250 години от рождението му. Био-библиографски указател. С., НБ "Кирил и Методий". Българска археографска комисия.
- Вътов 2004: Вътов, В. Езиково-стилистични и лексикални особености на повестта "Житие и страдания грешнаго Софрония". – В: Софроний Врачански. Сборник изследвания. С., Акад. изд. "Проф. М. Дринов", 182-210.
- Господинов 1990: Господинов, Д. Защо и как е написано "Житие и страдания грешнаго софрония". – Лит. мисъл, № 8, 70-88.
- Господинов 1991: Господинов, Д. Жанровата трансформация като механизъм на литературната еволюция. – Лит. мисъл, № 9, 18-34.
- Господинов 2004: Господинов, Д. Житие или автобиография (Жанр и смисъл на "Житие и страдания грешнаго Софрония"). – В: Софроний Врачански. Сборник изследвания. С., Акад. изд. "Проф. М. Дринов", 155-174.
- Дилевски, Робинсон 1976: Дылевский, Н., А. Робинсон, Софроний Врачанский. Жизнеописание. Издание подготовили ... Ленинград, Наука.
- Димитрова 2004: Димитрова, Ст. Език и манталитет (Към въпроса за методологията на изследването). – В: Език и манталитет. С., Военно издателство, 9-43.
- Димитрова 1984: Димитрова, Ст. Текст и подтекст. Наблюдения върху пресупозициите в руския дискурс. С., Наука и изкуство.
- Дилтай 1998: Дилтай, В. Философия на светогледите. С., ЛИК.
- История 1989: История на новобългарския книжовен език. С., Акад. изд. "Проф. М. Дринов".
- Карагьозова 2004: Карагьозова, Сн. Емоции и манталитет (Върху материал от български и полски фразеологизми за емоции. – В: Език и манталитет. С., Военно издателство, 45-72.
- Костадинова 2005: Костадинова, П. За страха в "Житие и страдания грешнаго Софрония". (под печат.)
- Легурска 1999: Легурска, П. "Принудиха ме да стана владика". – В: Медиите и езикът. С., Изд. "Ето". 110-113.
- Петрова 2003: Петрова, А. Страхът в балканските езици: културни вариации и сходства. – В: Славянска филология. Т. 23. С., БАН, 62-74.
- Русев 1930: Русев, Р. Автобиографията на Софрони Врачански. – Българска книга, I, № 21, 145-147.
- Русев 1971: Русев, Р. За възникването, езика и стила на автобиографията на Софроний Врачански. – БЕ, XXVI, № 3, 64-67.

Сорокин 1985: Сорокин, П. Социокултурна каузалност, пространство, време. – В: Идеята за времето. Антология. С., Наука и изкуство, 331-346.

Софроний Врачански 2004: Софроний Врачански. Сборник изследвания. С., Акад. изд. "Проф. М. Дринов".

БЕЛЕЖКИ

[1] Срв. библ. във Вутова 1989; академичната История на новобългарския книжовен език (История 1989: 68-72, както и поместената там библ.); срв. и по-нови изследвания като напр. Легурска 1999; Велчева 2004, както и събраните в сборниците Софроний Врачански 2004. (За съжаление за мене останаха до момента недостъпни сборниците, посветени на Софроний Врачански от 1983 г. и от 1990 г.)

[2] При това интересуващият ни тук въпрос се разглежда между другото и съвсем не е централен, срв. напр. Русев 1930; Русев 1971.

[3] "Проблематизация на научните сюжети";

[4] За социокултурното време като възможно най-обща рамка срв. П. Сорокин 1985.

[5] Срв.: заключението на изследването: "Страхът се смята за една от основните човешки емоции за емоция, обусловена от биологическата природа на човека, а не от културата." ... (Вежбицка 1999:606) и по-нататък: " На по-общо равнище се опитам да покажа, че концептът Angst е създаден от културата и че границите между "различни емоции" – такива, като "Angst", "тревога", "страх" – са свързани с позицията нанаблюдателя, колективния наблюдател, и се определят преди всичко от конкретния език. Това не означава, че границите между "различните емоции" не са реални: те са реални, но ни се поднасят от когнитивните сценарии, с които е свързана разглежданата дума, а самите когнитивни сценарии са създадени не от универсалната човешка биология, а от културата, която на свой ред е формирана от историята, религията и начина на живот" (пак там 607).

[6] Епископ Софроний Врачански не изпитва страх, че не вярва в Бог, обаче, както отбелязват и много от изследователите на Българското възраждане, вероятно е бил наясно с това, че е възможно не малко негови съвременници да са загубили вярата си.

[7] Илюстративният материал е от изданието на Дилевски, Робинсон 1976. В скоби след примера са отбелязани първо листът от ръкописа, а после страницата от изданието.

[8] Фразеологизмите със значение на 'страх' в езика на "Житието" (срв. и Въттов 2004: 203-204) са много близки до фразеологизмите, използвани в съвременния български език (срв. напр. Петрова 2003), най-вероятно защото става дума за общ компонент в т.н. езикова картина на света (Карагьозова 2004), реализирана в съвременния български език, но чиито основни параметри започват да се конструират във и със текстовете на Паисий и Софроний.

[9] На практика всички изследователи споменават (или подчертават) това, че Софроний изпитва страх от Бога.